

2. A. Wasenius & L. Borgström

a) *Uudet omistajat ja liikkeenhoidon järjestely*

Tervakosken uudet omistajat olivat saaneet perusteellisen liikemies-sivistyksen. Adolf Fredrik Wasenius, kirjakauppias G. O. Waseniuksen poika, syntyi 1829, tuli ylioppilaaksi 1844, mutta ei ryhtynyt yliopistossa opintoja harjoittamaan, vaan päätti valmistua kauppiaksi. Hän oli apulaisena isänsä liikkeessä, joka oli laajentunut aivan oudolle alalle: kirjakauppiasta oli tullut myös viljakauppias. Käytyään Lyypekin kauppaopiston 1848—49 A. F. Wasenius keskittyi kotiin palattuaan lähinnä viljakaupan hoitoon ottaen sen isänsä kuoleman jälkeen kokonaan omiin nimiinsä. Tervakosken osakkaaksi tultuaan hän sai osalleen tehdasliikkeen johdon. Ala oli hänelle vieras ja vaati sen takia paljon työtä.

Tämän lahjakkaan miehen kykyä käytettiin moniin luottamustoimiinkin. Hän kuului mm. kaupunginvaltuustoon, oli porvarissäädyn edustajana useilla valtiopäivillä ja jäsenenä monissa valtion komiteoissa. Nälkävuotena 1867—68 hän hallituksen toimeksiannosta matkusteli ulkomailla ostamassa viljaa. Tässä tehtävässä hänen tottumuksensa ja vanhat liikesuhteensa olivat suureksi eduksi ja koituivat hädänalaisen kansan hyödyksi. Wasenius joutui vuosien kuluessa mukaan myös moniin liikeyrityksiin. Niinpä hän kuului Tampereen Pellava- ja Rautateollisuus Oy:n johtokuntaan 1880 lähtien, vieläpä hän, samalla kuin hän huolehti Tervakosken johdosta, oli 1884 alkaen myös Oravin — Haapakosken tehdasyhtiön toimitusjohtajana.

Ihmisenä hän oli miellyttävä, mikä hyvin tunnettiin ja vieläkin muistetaan Tervakoskella. Kun hän lisäksi oli erinomainen seuramies ja monipuolisesti sivistynyt, hän saavutti huomattavan aseman pääkaupungin seuraelämässä.

Tervakosken toinen osakas, Johan Leonard Borgström, oli syntynyt 1832, tuli ylioppilaaksi 1847 ja oli tämän jälkeen opintotarkoituksessa kolme vuotta erään bremeniläisen liikkeen konttorissa. Palattuaan kotiin hän toimi isänsä, helsinkiläisen suurliikemiehen, kauppaneuvos Henrik Borgströmin apulaisena ja tultuaan tänä aikana mm. osalliseksi Tervakosken liikeyritykseen, hän teki 1859 vuoden kestäväen opintomatkan Englantiin. Täältä palattuaan hän tuli toiminimi H. Borgström & Co:n osakkaaksi,

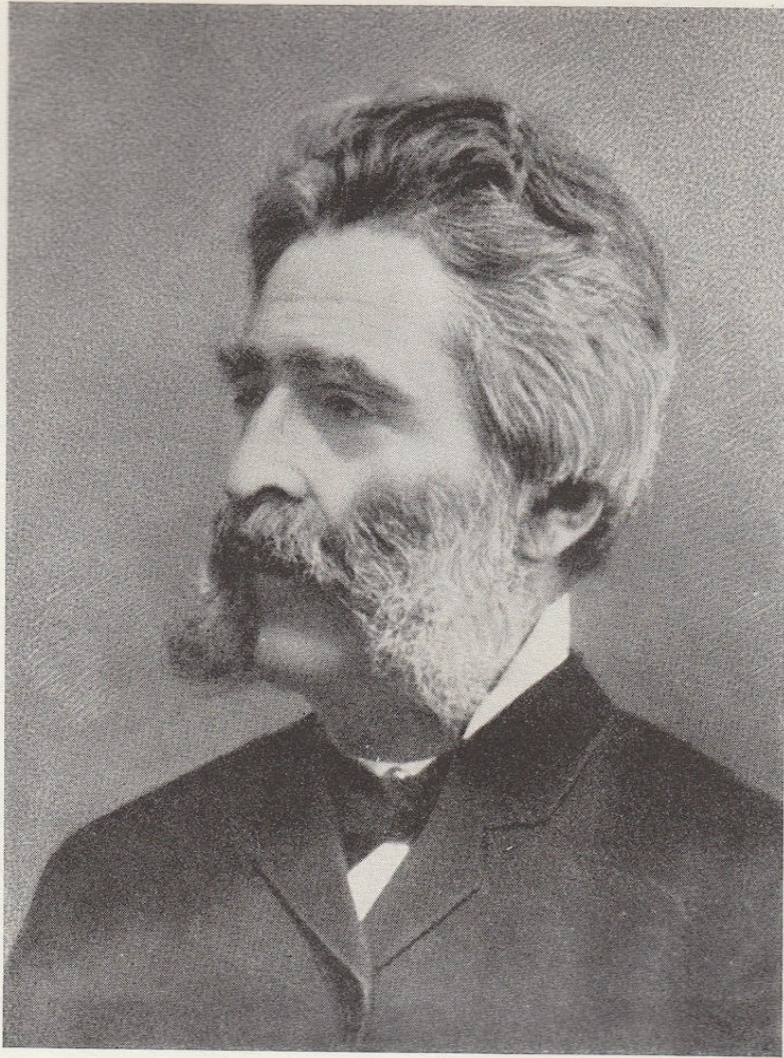
minkä liikkeen pääjohdon hän otti käsiinsä isänsä kuoleman jälkeen 1883. Häinkin oli porvarissäädyn edustajana kaikkiaan kuusilla valtiopäivillä, ensi kerran 1872. Kauppaneuvoksen arvonimen hän sai 1885.

Tervakosken uudet omistajat olivat, kuten yllä esitetystä jo voi päätätä, aikansa eturivin miehiä maamme liikemieskunnassa. Tällaisten omistajien merkitys näkyi ennen pitkää Tervakosken toiminnassa. Georg Nordenswan ja Stenius, ennen kaikkea jälkimmäinen, olivat varsinaisesti laskeneet pohjan Tervakosken kehitykselle kohti suurtuotantolaitosta. Uusien omistajien, lähinnä Waseniuksen, tehtäväksi tuli viedä kehitystä eteenpäin.

Yhtiötoverit ottivat liikkeen toiminimeksi A. Wasenius & L. Borgström. He sopivat siitä, että Wasenius ottaa uuden liikkeen johdon käsiinsä. Tämä merkitsi sitä, että hänen oli pakko siirtyä Tervakoskelle, sillä juuri koneellistettua paperitehdasta ei katsottu voitavan jättää vieraan hoitoon. Wasenius oli osoittautunut eteväksi kauppiaksi, mutta teollisuuden alalla hänellä ei ollut enempää ammattitietoja kuin kokemustakaan. Tästä huolimatta omistajan välitön johto merkitsi eräänlaista varmuutta varsinaisessa tuotantotoiminnassakin.

Toinenkin seikka vaati Tervakoskelle siirtymistä ainakin aluksi. Kartanon laaja maanviljely näet tarvitsi sekin suunnitelmallista johtoa. Tosin Wasenius ei ollut ammattimies maataloudenkaan alalla, mutta viljakauppiana hän oli asiasta kiinnostunut. Eräistä hänen kirjeistään kesällä 1857 näkyy, että hän seurasi tarkoin sadon kehittymistä. Mutta hän ei ollut satotoiveista kiinnostunut niinkään maanviljelijänä kuin viljakauppiana: sadon kehitys antoi hänelle ohjeen viljatilauksiin Venäjältä. Vaikka maatalous ei muodostunutkaan hänen suuren harrastuksensa kohteeksi, niin hän kuitenkin antoi sysäyksen Tervakosken maanviljelyksenkin kehitykselle. Hän oli kiinnostunut erikoisesti heinän ja turnipsin viljelyksestä, kuten maataloudesta puheen ollen mainittiin. Wasenius toi tavallaan uuden ajan Tervakosken maanviljelykseenkin.

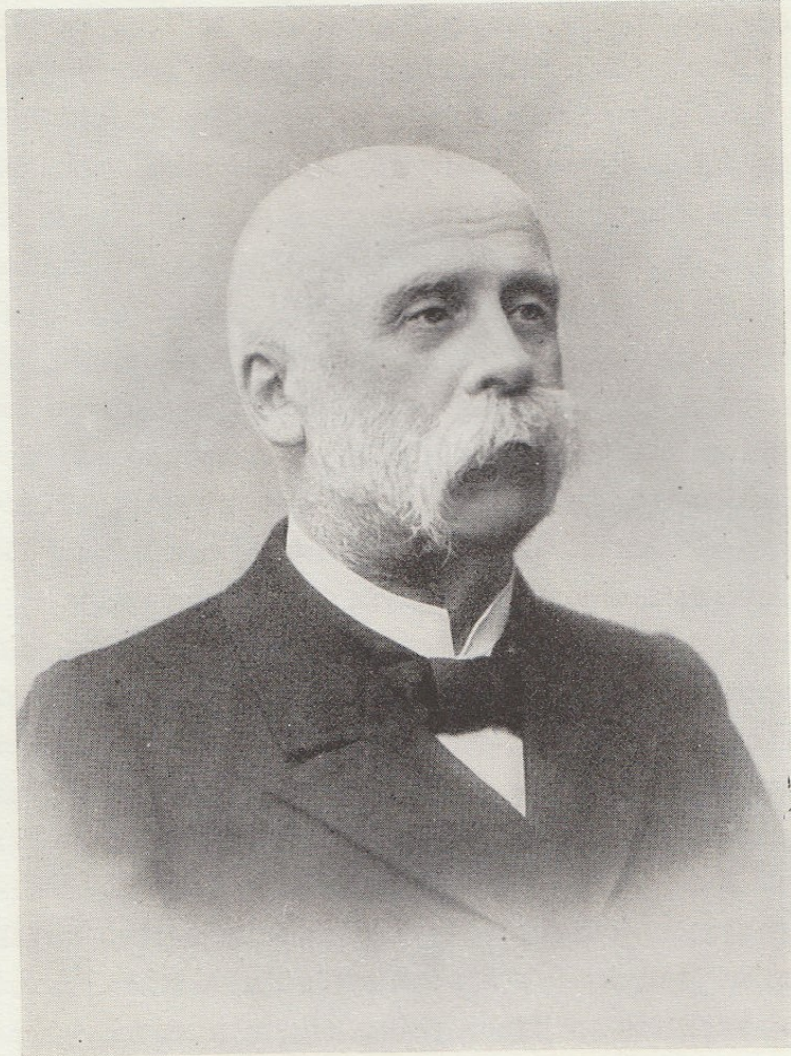
Siirtyminen Tervakoskelle ei ollut Waseniukselle suinkaan yksinkertainen kysymys. Hän oli saanut haltuunsa isänsä alkuunpaneman viljatukku liikkeen, jota hän nuoruuden innolla ryhtyi hoitamaan. Alituiset kadot olivat tälle kaupalle vain eduksi. Venäjä oli vilja-aitta, joka oli suorastaan ehtymätön. Sieltä saattoi ammentaa silloinkin, kun muualla Euroopassa oli viljan

A. F. Wasenius

puutetta. Vanhassa kaupungissa Waseniuksella oli mylly, jossa vilja jauhettiin. Eikä hän tyytynyt viljakaupoissaan vain Suomen markkinoihin, vaan hän toimitti venäläistä viljaa myös Ruotsiin. Niinpä hänellä oli myöhään syksyllä 1856 kokonainen laivalasti viljaa matkalla Pietarista suoraan Tukholmaan, mutta laiva jäi Kronstadtin luona jäihin ja pääsi määräpaikkaansa vasta keväällä vesien auettua.

Viljakaupan ohella Wasenius harjoitti eräiden muidenkin tavarain tukku-kauppaa. Niinpä hänellä oli voim ostajia maaseudulla. Tämän tavaran hän vei ulkomaille, mm. Ruotsiin, jonne hänellä oli erittäin läheiset ja monipuoli-

Leonard Borgström

set kauppasuhteet. Niinikään hän harjoitti kahvikauppaa vielä senkin jälkeen, kun hän oli saanut Tervakosken hoitoonsa. Ja 1860-luvulla hän laajensi liiketoimintaansa huolintaliikkeenkin alalle.

Waseniuksella olisi siis ollut yllin kyllin tehtävää omien liikeasiainsa hoitamisessa. Kun hänen liiketoimintansa oli myöskin taloudellisesti menestyksellistä, merkitsi Tervakoskelle siirtyminen hänelle suoranaista uhrautumista. Hän ei suinkaan halunnut lopettaa kauppaliikettänsä. Sitä oli siis koetettava hoitaa Tervakoskelta päin. Kauppaliike oli tavallaan Waseniukselle taloudellisesti välttämätönkin. Hänen varansa eivät olleet riittäneet osuuden

suorittamiseen Tervakosken kauppahinnasta. Kun Borgströmilläkään, joka sentään oli rikkaan miehen poika, ei ollut käytettävissä varoja enempää kuin kauppahinta edellytti, otettiin toiminimi A. Wasenius & L. Borgströmin nimiin liikepääoman tarpeen tyydyttämiseksi lainoja moneltakin taholta. Niitä saatiin sekä Suomen Pankilta että yksityishenkilöiltä Helsingistä, Porvoosta, Hämeenlinnasta, vieläpä Turustakin. Tämän lisäksi Waseniuksen oli pakko tehdä henkilökohtaisesti huomattavasti velkaa. Tervakosken kauppahinta näet muodostui epäedullisemmaksi kuin alussa luultiin. Tämä johtui siitä, että Wasenius & Borgströmin oli lunastettava erikseen valmis paperivarasto myöhemmin tapahtuvan inventoinnin mukaan käyvästä hinnasta. Stenius ilmoitti kauppaa tehtäessä varaston olevan vain n. 10 000 hop. ruplan arvoinen. Mutta se osoittautuikin olevan 3 kertaa suurempi. Käytännössä tämä merkitsi sitä, että ostajat joutuivat pitkän aikaa myymään paperia Steniuksen laskuun. Tästä oli seurauksena liikepääoman puute ja Waseniuksen osalta lainoihin turvautuminen suuremmassa määrin, kuin alunperin saattoi otaksua.

Waseniuksen oli tartuttava lujasti Tervakosken asioihin, jos mieli kunnolla selviytyä alkuvaikeuksista. Helsingissä hoiti hänen yksityisiä liikeasioitaan hänen konttoristinsa William R. Hall. Tästä hän teki myös toiminimi Wasenius & Borgströmin Helsingissä olevan pääkonttorin päällikön. On selvää, että Wasenius joutui melko pitkiäkin aikoja olemaan Helsingissä ei ainoastaan omien yksityisasiainsa, vaan myös Tervakosken liikeasioiden takia. Tervakoskella hoiti asioita hänen poissa ollessaan nuori, tarmokas ja pysyvä konttoristi Frans Emil Humble ja edellä mainittu englantilainen teknillisen alan asiantuntija R. B o w e r y, joka oli jäänyt Tervakosken teknilliseksi johtajaksi (verkmästare) tehdaskoneiden asentamisen jälkeen.

Humble, joka oli pietarsaarelaisen merikapteenin poika ja joka oli toiminut kauppaa-apulaisena, tuli Tervakoskelle syksyllä 1856. Vaikka hän tällöin oli vasta 23-vuotias, hän osoittautui sangen itsenäiseksi ja toiminnassaan määrätietoiseksi alusta alkaen. Vanhempien varattomuuden takia hänen koulunkäyntinsä oli jäänyt vähäiseksi, mutta väsymättömästi hän kartutti sekä yleissivistäviä että kaupallisia tietojaan. Wasenius totesi heti, että Humble oli erittäin käyttökelpoinen kyky.

Kuten jo mainittiin, Tervakosken teollisuusliikkeen pääkonttori sijoitettiin Helsinkiin, koska katsottiin Tervakosken, tämän ajan liikenneolot

huomioon ottaen, olevan liian syrjässä liikekeskuksista, ennen kaikkea pääkaupungista. Myynti oli siis keskitetty kokonaan pääkaupunkiin. Niin virkeästi kuin Hall hoitikin tehtäviään, Wasenius totesi sangen pian, että hän ei voinut jäädä kokonaan Tervakoskelle. Hänen kauppaliikkeensä menestyminen vaati hänen oloaan pääkaupungissa. Sitä paitsi elämä Tervakoskella nuorelle, seuraelämää rakastavalle miehelle muodostui pakostakin yksitoikkoiseksi. Hän koetti täällä ollessaan etsiä vaihtelua ja virkistystä kirjallisuudesta. Hall sai määräyksen toimittaa hänelle milloin »hyviä historiallisia romaaneja» ja »hyviä uusia kirjoja», milloin Geijerin vasta saapuneita teoksia. Kiinnostaapa häntä sellainenkin teos kuin Danten Jumalallinen näytelmä.

Voidakseen lainkaan ajatella Tervakosken jättämistä vieraisiin käsiin, Waseniuksen oli saatava sinne joka suhteessa pystyvä johto. Bowerystä ei voinut tulla yleisjohtajaa yksin kielen taitamattomuuden takia. Ruotsia hän jotenkuten osasi, mutta ei edes ymmärtänyt suomea. Supisuomalaisen työväestön kanssa hän ei siis yksinään tullut ensinkään toimeen. Humblea taas oli vaikea ajatella johtavaan asemaan Boweryn yläpuolelle. Paitsi sitä, että hän oli kovin nuori, hän oli siksi itsevaltainen ja itsepäinen, että kehitys olisi epäilemättä sangen pian johtanut Boweryn siirtymiseen muille markkinoille, sillä tähän aikaan oli teknillisellä asiantuntijalla paperiteollisuudessa kysyntää kaikkialla maailmassa. Kun Humblelta puuttui kokonaan teknillinen koulutus, oli mahdotonta jo tästä syystä ajatella tehtaan jättämistä ilman muuta yksin hänen varaansa. Lisäksi tuli laaja kartanon maatalous, joka myös vaati valvovaa huolenpitoa. Ei siis ollut helppoa järjestää asioita niin, että Wasenius olisi voinut pysyväisesti palata Helsinkiin.

Mutta tähän hän kuitenkin halusi asiat johtaa. Lopulla vuotta 1857 näytti siltä, että häntä tarvittaisiin entistä kiinteämmin kauppaliikkeensä johdossa. Kun hän pistäytyi Helsinkiin, hän huomasi koko liikemiesmaailman olevan levottoman odotuksen vallassa. Elokuussa oli puhjennut ankara taloudellinen kriisi, joka sai alkunsa New Yorkin pääomamarkkinain romahduksesta. Yhdysvalloista se siirtyi Englantiin ja täältä Euroopan mannermaalle. Näin laajalle levinnyttä ja näin ankaraa pulakautta maailma ei ollut vielä milloinkaan kokenut. Meidän sanomalehdistömme ulkomaisen lehdistön kaikuna kirjoittaa hälyyttäviä uutisia tästä onnettomuudesta. »Mahdoton rahan puute ja sen kautta tulleita kauppahuoneiden ja pankkilaitosten ku-

mouksia ei ainoastaan Euroopassa vaan Pohjois-Amerikassa, on ollut sanomalehtien yleinen valitus. — — Menee taas aikoja ennenkuin maailman rahaasiat tasaantuvat; mutta sitä ennen on moni rikas ja toimelias asiamies (liikemies) joutunut köyhyyteen ja vetänyt monia satoja muassaan, kuin ei saa muilta saataviaan eikä siis voi maksaa muille maksettaviaan», kirjoittaa Suometar lokakuun viimeisenä päivänä.

Tämä oli vain tilanteen toteamista ulkomailla. Mutta mitä pitemmälle aika kului, sitä omakohtaisemmaksi pelko muuttui. »Rahanpuute ja siitä syntyvät puuskaukset lähenevät, ruttotaudin tavoin, vähitellen meidänkin rantoja», kirjoittaa sama lehti vajaata kuukautta myöhemmin. Lontoossa ja Hampurissa, pohjoismaiden pääkauppakeskuksissa, olivat monet suuret toiminimet tehneet vararikon. Tästä häly. »Monella kauppialla Ruotsissa», jatketaan samassa kirjoituksessa, »on näiden Hampurilaisten velkaseteliä tai vekseliä, niin että Ruotsissa jo pelko on suuri, kuin sen lisäksi Ruotsalaisilla oli saamisia niiltäkin Englantilaisilta, joiden on täytynyt heretä maksamasta». Vuoden lopulla kuitenkin todetaan, että pula Ruotsissa ei tule muodostumaan lainkaan vaikealaatuiseksi, »sillä tehdas- ja kauppaliike, vaikka se on monta vertaa suurempi kuin Suomessa, ei ole kuitenkaan Ruotsissa vielä niin korkealla kuin mainituissa maissa», so. Amerikassa, Englannissa ja Keski-Euroopan maissa. Tässä perustelussa kiinnittää huomiota oikea johtopäätös: industrialismi oli vielä Ruotsissakin heikosti kehittynyt. Vasta täysin kehittyneenä se toi mukanaan jyrkät suhdannevaihtelut.

Otaksuttavasti Wasenius oli tilannetta seurannut sanomalehdistä jo Tervakoskelta päin. Kuitenkin hän joulukuun alussa Helsinkiin pistäytyessään hämmästytti talouspulan synnyttämän hälinän johdosta. Hän kirjoittaa eräälle tuttavalleen, että hän eilen kaupunkiin saavuttuaan ei ole kuullut puhuttavan muusta kuin rahapulasta. Ja vähän myöhemmin eräälle tukholmalaiselle liiketuttavalleen: täälläkin rahapula alkaa vaikuttaa ja mahdotonta on etukäteen sanoa, tuleeko se johtamaan onnettomuuksiin.

Joka tapauksessa Wasenius suhtautui rauhallisesti tilanteeseen. Ja rauhallisuus palasi sanomalehtien palstoillekin. Wasenius arvelee, että tämä taloudellinen kriisi tuskin tulee aiheuttamaan huomattavia vaikeuksia muille kuin ehkä manufaktuuritavarain kauppiaille. Pelko oli turhan takia paisuttanut näköalat synkemmiksi kuin ne olivat. Sanomalehdistö huomauttaa

aivan oikein, että Suomen taloudelliset olot ovat liian kehittymättömät. Meidän kansantaloutemme oli vasta vain harvoilla ja heikoilla säikeillä kiinni maailmantaloudessa. Melkein pä pahimpana hankaluutena koko 1857 maailmanpulasta oli, että liikemiehet eivät voineet yhtä täsmällisesti kuin ennen suorittaa ulkomaisia laskujaan, sillä Suomen Pankki ei myynyt enempää Saksan kuin Ruotsinkaan rahan määräisiä maksuosoituksia, koska näiden maiden valuutta pankista oli loppunut.

Waseniuksen kauppaliikkeeseen ei tämä pulan uhka vaikuttanut sanottavasti mitään, Tervakosken liiketoimintaan ei ensinkään. Siitä koitui päinvastoin eräs etukin. Kun Tervakosken osto tapahtui, siirrettiin A. Wasenius & L. Borgströmin nimiin mm. kaksi valtion lainaa, toinen vuodelta 1851 ja toinen 1856. Molempien lainojen lyhennykset alkoivat 1857. Kun lainat yhteensä tekivät 35 000 hop.ruplaa, merkitsi lyhennys, 1/12 vuosittain, todellista räsitusta ja toiminnan vaikeutumista, sillä liikepääoma oli alusta lähtien liian pieni. Yhtiötoverit anoivat alussa vuotta 1858, että lyhennyksiä ei neljän lähimmän vuoden kuluessa tarvitsisi suorittaa perustellen anomustaan nimenomaan sillä, että pula-aika aiheutti ostohaluttomuutta ja rahan niukkuutta kaikkialla liike-elämässä. Senaatti pyysi asiasta Suomen Pankilta lausunnon, joka oli puoltava, »jotta ei liikepääoman puute vaikuttaisi haitallisesti tehtaan viime aikoina saavuttamaan kehitykseen tai valmistaiden nykyisin tunnustetun hyvän laadun huonontumiseen». Niin vähäpätöinen kuin asia olikin, senaatti ei katsonut voivansa sitä ratkaista, vaan siirsi ratkaisun teon hallitsijalle esittäen kuitenkin anomukseen suostuttavaksi, »koska se rahapula, jossa anojat ilmoittivat olevansa, johtunee osaksi niistä yleisistä syistä, mitkä nykyisin vaikeuttavat tehtyjen sitoumusten täyttämistä, osaksi myös siitä, että nykyiset omistajat ovat tehtaan laajentamiseen ja täydentämiseen sijoittaneet melkoisia pääomia». Hallitsija tietenkin suostui anomukseen.

b) Humble ja Tervakoski

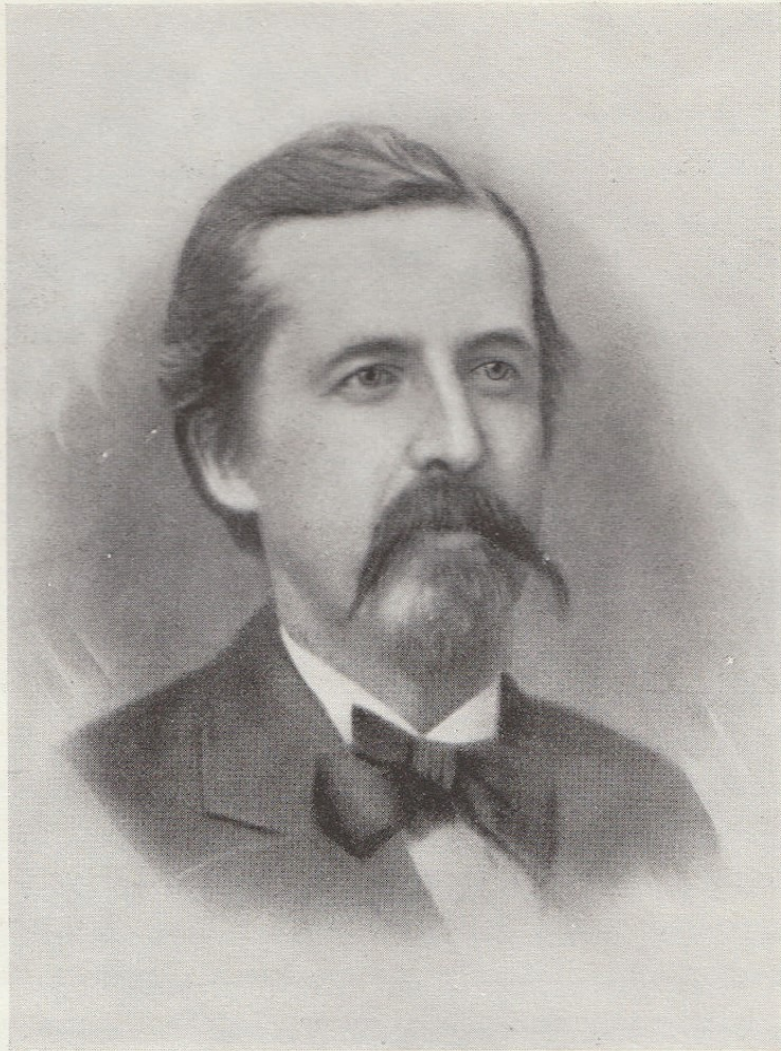
Yleisestä liikepulasta oli joka tapauksessa seurauksena, että Waseniuksen oli maksuvaikeuksien takia henkilökohtaisesti hoidettava monet sellaisetkin liiketoimet, jotka hänen konttoripäällikkönsä yleensä oli hoitanut. Tästä seurasi, että Helsingissä viipymisajat rupesivat pitenemään. Isäntävalta

Tervakoskella oli luisumassa pakostakin Humblen käsiin. Wasenius oli sitä paitsi jo täysin selvillä siitä, minkä arvoinen voima Humblesta oli Tervakoskelle kehityksessä. Niin tunnontarkkaa tehtäviensä hoitajaa ja liikkeen etujen valvojaa sai hakea. Ottipa hän suorittaakseen minkä tehtävän tahansa, hän ei milloinkaan jättänyt asiaa puolitiehen. Loppujen lopuksi Wasenius luotti Humblen kykyyn hoitaa isännöys Tervakoskella siinä määrin, että hän vuoden 1858 lopulla jäi kokonaan Helsinkiin. Tervakoskella käynnit supistuivat tämän jälkeen vain muutaman päivän kestäviksi vierailuiksi.

Humble ei saanut mitään muodollista tehtaan johtajan asemaa Tervakoskella, mutta todellisuudessa hän oli isäntä. Ainoa, jonka toimintaan hän ei puuttunut, oli Bowery, joko arvonannosta tätä kohtaan tai Waseniuksen määräyksestä, ehkäpä molemmistakin syistä. Joka tapauksessa Humble puhuu kirjeissään pääkonttoriin Bowerystä sangen kunnioittavasti, aivan toisessa äänilajissa kuin tämän seuraajista. Kaikkien muiden oli Tervakoskella toteltava häntä niin suurissa kuin pienissäkin asioissa.

Humblen isäntämieltä ja luonteen ehdottomuutta kuvaa seuraava tapaus. Kun juopottelu oli muodostunut häiriöiden aiheuttajaksi Tervakoskella, katsoivat Wasenius ja Humble välttämättömäksi ryhtyä toimenpiteisiin sen hillitsemiseksi. Häiriöpesäkkeitä olivat eräät Tervakosken torpat, joissa ei tyydytty vain tähän aikaan lain sallimaan kotitarpeen polttoon, vaan tehtiin viinaa myytäväksikin, mikä tietenkään ei ollut ilman muuta luvallista. Humble oli kutsunut lopulla vuotta 1858 kaikki Tervakosken torpparit asian johdosta koolle. Tilaisuuteen oli saapunut itse Waseniuskin, joka piti torppareille puheen ja kielsi heitä polttamasta viinaa uhaten, »että se torppari, joka viinaa polttaa, häädetään heti torpastaan».

Humblelle tämä Waseniuksen antama määräys oli laki, jota oli kirjaimellisesti noudatettava, käsittäköötpä muut tuon uhkauksen miten tahansa. Kun hänen tietoonsa helmikuussa 1859 tuli, että Kivimäen ja Luulion torpissa oli poltettu viinaa, hän antoi määräyksen, että torpparien oli näistä torpista heti lähdettävä muille maille. Kivimäki näistä syyllisiksi todetuista oli Humblen käsityksen mukaan suurempi syntinen, sillä lukukinkerien aikana mentiin jopa niin pitkälle, että Tervakoskella yöpyvän kirkkoherran hevosta käytettiin viinan kuljetukseen Kivimäestä Tervakosken kylään. Tämä oli jo liikaa! Humble tahtoi kurittaa kerrakseen Kivimäkeä ja tehdä tästä

Frans Emil Humble

tapauksesta varoittavan esimerkin kaikille niille, joilla oli taipumusta viinan keittoon ja myyntiin. Hän näet otti muutamia miehiä mukaansa, ajoi Kivimäkeen ja revitytti maan tasalle kaikki torpan rakennukset. Tämä merkitsi ainakin täysin tehokasta häätötoimenpidettä! Asiaa ei voitu minkään kuvitellun tai todellisen syyn takia edes lykätä.

Humble on epäilemättä oikeassa selittäessään kirjeessä Waseniukselle, että »yllä mainittu tapa toimia on tehokkaasti vaikuttanut muihin torppareihin ja aikaansaanut tarkoitettun tuloksen». Hän tosin epäilee, tokko menettely on ollut täysin lainmukainen, mutta hän lohduttaa itseään ja Wase-

Uudelleen rakennettu Kivimäen torppa

niusta sillä, että nyt ainakin ymmärretään, ettei määräystä ole annettu vain leikin vuoksi. Ja kuin itseään puolustellen hän selittää käsittäneensä sanan »heti» niin, että uhkaus on »pantava toimeen silmänräpäyksessä, ilman pienintäkään lykkäystä. Katsomme, että isäntä on itsevaltiias Herra». Tarvitaankos tässä sitten vielä lakipykäliäkin!

Ja niin Humble todella tästä lähtien on Tervakoskella lähes miespolven ajan isäntä ja käskijä, jota on ehdottomasti toteltava, mutta myöskin auttaja, silloin kun joku todella on avun tarpeessa. Eikä Tervakoskella ollut tästä lähin ainoatakaan sielua, joka vähänkin tavallisuudesta poikkeavaan edesottamukseen ryhtyessään ei olisi ajatellut, mitä Humble asiasta arvelee. Ja vähitellen opittiin kysymään Humblen mieltä jo etukäteen, vieläpä arkaluontoisimmissa perheasioissakin. Hänelle oli erikoisen tärkeätä, että Tervakoskella sattui niin vähän kuin suinkin säädyllisestä elämänmenosta poikkeavaa. Kuvaava on mm. eräs hänen kirjeensä Janakkalan kirkkoherralle elokuussa 1873. Hän ilmoittaa aluksi, että hänellä on ollut tapana antaa lupakirjoja niille henkilöille, jotka täällä aikovat mennä naimisiin. Kirkko-

herranvirastosta näyttää tulleen huomautus sen johdosta, että Humble oli antanut lupakirjan eräälle parille, joka oli tullut pappilaan silminnähtävästi liian myöhään. Humble kimpaantuu tällaisen huomautuksen johdosta ja selittää: »Minä olen tosin koettanut vähentää sitä siveettömyyttä, mikä täällä on vallinnut sillä tavalla, että silloin kun tämä on käynyt nähtäväksi, olen pyytänyt asianomaisia menemään keskenään naimisiin ja olen tällä uskonut tekeväni hyvän teon, mutta kun mielipiteet tämän asian suhteen taholla, jolla vähiten olisin sitä odottanut, näyttävät olevan eriäviä, täytyy minun pitää menettelyäni vääränä ja olen siksi kerta kaikkiaan luopunut siitä ja jätän itsekullekin täyden vapauden joko mennä naimisiin tai jättää sen tekemättä. Kuitenkin on minulla ennen vuoden loppua ilo lähettää täältä kastettavaksi ainakin puoli tusinaa avioliiton ulkopuolella syntyneitä lapsia, so. yhdessä vuodessa yhtä monta kuin ennen 17 vuodessa!» Mutta Humble ei olisi ollut Humble, jos hän todella olisi jättänyt ohjaket höllälle tässä suhteessa. Kirje oli vain Humblelle tyypillinen kiukun purkaus. Ei muuta. Nuorten rakkausasioiden isällinen hoivaaminen oikeaan loppuratkaisuun oli hänelle yhtä tärkeitä kuin valmistaa kaupaksi käypää paperia.

Hän ulottaa valvovan käskijävaltansa niinkin pitkälle, että hän tarkastaa, milloin sopivaksi näkee, työläisten kodit vaatien tinkimättömään tapansa, että ne on pidettävä ei ainoastaan siisteinä, vaan myös viihtyisinä. Tervakoskesta oli nyt kerta kaikkiaan tehtävä paikka, jossa kaikki viihtyivät. Emännät saattoivat saada sellaisen ripityksen, että sitä kuuli kauhulla naapuristonkin väki. Ja onnettomuudeksi Humblella oli taipumus pistäytyä talossa juuri silloin, kun häntä vähimmin odotettiin. Mutta tulos oli myöskin se, että nopeasti kasvavasta tehdasyhdyskunnasta tuli työväestölle todella viihtyisä, pysyväinen kotipaikka, niin että siirtymiset muille työmarkkinoille olivat hänen aikanaan harvinaisia, mistä on ollut seurauksena kiinteän kanta-väestön muodostuminen Tervakoskelle.

Niin pelottavan radikaalinen kuin yllä mainittu Humblen toimenpide Tervakosken raitistuttamiseksi olikin, se ei sittenkään johtanut pysyväisesti toivottuihin tuloksiin. Kun viinaa eivät enää oman talon torpparit uskaltaneet valmistaa, ruvettiin sitä polttamaan jopa itse tehdasyhdyskunnassa. Maaliskuun alussa 1860 Humble kirjoittaa antaneensa suurimmalle osalle tehtaan työväestä haasteen joko viinan myynnistä tai ostamisesta tai varas-

tossa pidosta. Päämestarina on eräs Björksten niminen tehtaan työmies, jota Humble syyttää viinanpoltosta. Tällainen mies olisi siekailematta potkittava tehtaalta pois. Mutta Boweryn seuraaja, englantilainen A. W r i g h t, jolla oli valta tehtaalla ja joka siis otti ja erotti työväestön, ei oikein ota tajutakseen Humblen viinaraivoa. Hänen mielestään Björksten on siksi tärkeä tekijä tuotantoprosessissa, että häntä ei ole syytä erottaa, vielä vähemmän pienempiä syyllisiä.

Eikä Humblen intoa näytä täysin hyväksyvän itse Waseniuskaan. Humble, joka vaati aina itseltään vähintään samaa kuin muiltakin, oli lopettanut viinan tarjoilun Tervakoskella liikkeen asiakkaille ja vieraillekin. Aikana, jolloin viinaa poltettiin joka talossa ja jolloin raittiusliikkeestä oli tuskin kuultu puhuttavankaan, saattoi Humblen raittiusinto tuntua liialliselta kiihkoilulta. Wasenius kirjoittaakin hänelle, että asiakkaiden kohtelussa olisi pysyttävä entisellä kannalla ja tarjottava ruokaryyppy. Mutta Humble, joka katsoo jo arvovaltansa joutuneen vaakalaudalle, asettuu vastustamaan Waseniustakin. Hän selittää, että on asetettava velvollisuuksia myös isännälle eikä vain palvelusväelle. »Me emme voi, vaikka emme ottaisikaan lukuun asian häpeällistä puolta, asettaa itseämme maalitauluksi pitämällä yllä kapakkalaitosta ja päästämällä heidät meidän itsemme kimppuun». Jos joku välttämättä haluaa juoda, ostakoon viinansa mistä tahtoo, kunhan ei vain osta sitä Tervakoskelta. »Sen sijaan olemme valmiit vaikka hukuttamaan heidät olueen, jos se heitä miellyttää». Tämän vähemmän vaarallisen aineen myynnin hän lupaa antaa jollekin työläiselle. Tähän sai Wasenius tyytyä. Lopuksi oluen myynnin sai kassanhoitaja Hunnelin.

Humblelle oli nuoruudestaan saakka tärkeätä, että kellään ei ollut mitään hänen yksityiselämänsä vastaan muistuttamista, ja kaikinpuolista vaelluksen nuhteettomuutta hän vaati myös alaisiltaan, kuten edellä on mainittu. Humblesta tuli todellinen Tervakosken siveellinen selkäranka. Tässäkin suhteessa hänen merkityksensä Tervakoskella ulottui kauaksi yli hänen oman aikansa.

Mutta aivan erikoisen arvokkaaksi löydöksi Humble osoittautui Tervakosken tehdasliikkeelle, kuten myöhemmin tulemme näkemään.

c) Setelipaperi ja setelien painatus

Kuten jo mainittiin, englantilainen Bowery oli jäänyt Tervakoskelle teknilliseksi johtajaksi silloin kun tehdas koneellistutettiin. Hän olikin ilmeisesti paras mahdollinen tälle paikalle. On jo aikaisemmin mainittu, että Tervakosken paperi oli laadultaan alusta alkaen, ellei ihan ensiluokkaista, niin joka tapauksessa sangen laatuun käypää. Ja vuosi vuodelta se yhä parani. Tosin vielä 1857 esitetään moitteita kirje- ja konseptipaperin laadun suhteen: se oli huonoa ja haurasta, niin että kirjoitus näkyi läpi eikä paperi kestänyt ensinkään raaputtamista. Vika siis oli liimauksessa. Tällaisia moitteita Tervakoski sai mm. senaatin taholta. Finanssitoimituskunnan päällikkö, »hänen hirmuisuutensa» Lars Gabriel von Haartman jyrisi, että ellei paperin laatu parane, senaatti siirtyy käyttämään Frenckellin, siis Tampereen tehtaan paperia. Moititaanpa kartuusipaperiakin laadultaan huonoksi.

Mutta toiselta puolen Tervakosken paperitehdas saa myös tunnustusta osakseen, jopa siinä muodossa, että Suomen Pankki pyytää 1857 valmistamaan näytteeksi setelipaperia. Bowery panee kaiken taitonsa liikkeelle ja saa syntymään ainakin sellaista, että sen todetaan kelpaavan 3 ruplan seteleihin. Kun setelipaperista tulee monien mutkien jälkeen eräs Tervakosken erikoisuus, on syytä muutamain piirtein tehdä selkoa Suomen Pankin setelien painatuksesta ja seteleihin käytetystä paperista Venäjän vallan alusta alkaen.

Suomen Pankki sai toimintaansa varten ohjesäännön 1811. Tämän mukaan pankin setelinanto-oikeus rajoittui vain ns. pikku setelien antamiseen, minkä tarkoituksena oli yksinomaan vaihtorahan puutteen poistaminen. Aluksi nämä setelit olivatkin vain 20, 50 ja 75 kopeekan arvoisia. Oikeutta kuitenkin laajennettiin 1819 siten, että pankki sai laskea liikkeeseen myös 1, 2 ja 4 ruplan seteleitä. Tosin 4 ruplan setelien anto-oikeus lakkautettiin jo 1822.

Kun tällaisille pikku seteleille ei katsottu tarpeelliseksi asettaa suuria vaatimuksia enempää painatuksen kuin paperinkaan suhteen, päätettiin painatus suorittaa kotimaassa. Tehtävä annettiin Turun yliopiston kirjapainolle, jonka johtajana oli maisteri J. C. Frenckell. Setelipaperia sen sijaan ei saatu kotimaasta. Se ostettiin Pietarista kauppias C. G. Richteriltä ja ostajana oli Suomen Pankki eikä kirjapaino. Tämä ensimmäinen setelipaperi-

erä ostettiin kesällä 1812 ja käsitti 500 riisiä postipaperia, siis kirjoituspaperia. Richter ilmoitti ostaneensa sen »venäläisistä tehtaista». Vielä 1815 käytettiin venäläistä paperia, mutta seuraavana vuonna se ostettiin Tampereen paperitehtaasta.

Nämä ensimmäiset Suomen Pankin setelit eivät olleet mitään tekniikan ihmeitä, mutta toimeen niillä tultiin. Vuodesta 1814 lähtien setelit painettiin tänä vuonna perustetussa turkulaisen toiminimi Frenckell & Sonin kirjapainossa. Mutta kun Suomen Pankki 1819 siirrettiin Turusta Helsinkiin, otettiin setelien painajaksi helsinkiläisen Jacob Sumeliuksen kirjapaino. Nähtävästi suomalainen painotyö ei kuitenkaan ollut täysin tyydyttävää, koska setelit 1822 ruvettiin painattamaan Pietarissa, jolloin tietenkin paperi oli myös venäläistä. Sopimus tehtiin Venäjän saksalaisten ammattimiesten F. R. Neyerin, W. Derickerin sekä paperitehtailija J. C. Kühnerin kanssa. Suomen puolesta sopimuksen allekirjoitti ministerivaltiosihteeri R. H. Reh binder. Nämä saksalaiset olivat 10:n luokan virkamiehiä, siis valtion pankin palveluksessa olevia. Ainoastaan 20 kopeekan setelit sai Sumelius painettavikseen. Mutta 1828 tämäkin painatustyö siirrettiin Pietariin. Saksalaisten työhön oltiin siinä määrin tyytyväisiä, että Neyer, Schneider ja Kühner saivat 1826 kiitollisuuden osoitukseksi taidostaan ja toimeliaisuudestaan setelien valmistuksessa jalokivin koristetut sormukset, jotka maksoivat yhteensä 1 500 ruplaa.

Vaikka edellä mainitut ammattimiehet suorittivat varsinaisen teknillisen työn, niin setelien painatuksesta lopullisesti vastasi Venäjän valtionpankin setelipaino. Täällä painettiin 1840 myöskin Suomen valtion obligatit, joihin taiteilija Johann Müller piirsi vesi- ja painoleimat.

Suomen Pankin setelinanto-oikeutta laajennettiin 1840 siten, että pankki sai laskea liikkeeseen 3, 5, 10 ja 25 hopearuplan seteleitä, jotka kävivät talletus- eli depositionisetelien nimellä. Tämä nimitys johtui siitä, että pankki oli velvollinen setelien lunastamista varten pitämään määrätyn »talletushopeavaraston». Näitä seteleitä painettiin huomattavat määrät 1840- ja 1850-luvuilla Pietarissa. Sen sijaan aikaisemmin käytännössä olleita pikku seteleitä lakattiin valmistamasta.

Näyttää siltä kuin setelien painatus olisi suunniteltu siirrettäväksi uudelleen kotimaahan 1850-luvun jälkipuoliskolla. Valtiovaraintoimituskunnan

päällikkö L. G. von Haartman tiedustelee näet 1857 Waseniukselta, voidaanko Tervakoskella valmistaa seteleihin kelpaavaa paperia. Kuten jo edellä viitattiin, tehdas panee parastaan ja valmistettu paperi vastaa ainakin vähimpiä vaatimuksia, ts. paperi kelpaa kyllä kolmen, ehkäpä viidenkin ruplan seteleihin. Suomen Pankki tilaa tätä paperia useampaan otteeseen, mutta seteleitä ei kuitenkaan vielä ruvettu kotimaassa painattamaan.

Aivan uusille urille lähtemistä setelipainatuksenkin alalla merkitsi se, että Suomi sai 1860 oman rahayksikön, hopeamarkan. Suomen Pankille annettiin oikeus laskea liikkeeseen 1, 3, 12, 20, 40 ja 100 markan seteleitä. Kysymys setelien painatuksesta joutui nyt kokonaisuudessaan harkinnan alaiseksi. Kun mallit täydellisesti muuttuivat entisestä, ei ollut mitään syytä ilman muuta antaa painatustyötä edelleenkin Venäjän valtionpankin setelipainolle, vaan kustannusarvioita oli pyydyttävä eri tahoilta. Edullisimman tarjouksen teki Preussin keskuspankin setelipaino. Tämän kanssa sovittiin sitten 12, 20, 40 ja 100 markan setelien painatuksesta, mutta 1 ja 3 markan setelit sen sijaan päätettiin painattaa kotimaassa. Suomen Pankilla oli ollut eräs tärkeä painatustyö helsinkiläisessä F. Liewendalin kivipainossa, nimittäin valtionobligatioiden painatus 1859. Liewendal oli painanut näitä 6 560 kappaletta Tervakoskella valmistetulle värjätylle paperille. Itse painatuskin oli kaksivärinen, nimittäin musta ja sininen. Tietosanakirjassa mainitaan, että Tilgmannin 1864 painamat valtionobligatit olisivat »laatuaan ensimmäinen työ Suomessa». Uranuurtaja ei kuitenkaan ollut Tilgmann, vaan Liewendal. Kun tämä työ oli kaikin puolin onnistunut, Liewendal sai nyt tehtäväkseen 1 ja 3 markan setelien painatuksen. Ensimmäiset näistä seteleistä, joihin paperi taaskin oli saatu Tervakoskelta, valmistuivat toukokuussa 1860. Loppupainatus suoritettiin Suomen Pankissa, jonne tätä varten oli järjestetty oma pieni painokone. Tämä loppupainatus merkitsi sitä, että valmiiksi painetut, mutta leikkaamattomat setelit numeroitiin ja varustettiin valkoleimalla. Tämän jälkeen suoritettiin setelien leikkaus.

Liewendalilta näiden pienten setelien painatus siirtyi kuitenkin 1863 Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapainoon. Tänne oli 1862 kiinnitetty kivipainotekniikan ammattimies, Ruotsista muuttanut saksalainen F. F. C. Tilgmann. Hänen avullaan tämä kirjapaino kykeni suorittamaan moitteettomasti setelien painatuksen. Osan painatustyöstä Tilgmann suoritti kotonaan,

joten se oli pikemminkin hänen yksityistä painotyötänsä kuin Kirjallisuuden Seuran kirjapainon aikaansaamaa. Kun Tilgmann sitten 1869 perusti oman kivipainon, siirtyi mainittujen setelien painatus hänen mukanansa sinne. Paperi oli jatkuvasti Tervakosken valmistetta. Vain poikkeustapauksissa, mm. pieni erä 1867, otettiin Tampereen paperitehtaasta. Myös Suomen Yhdyspankki, joka laski liikkeeseen omia seteleitään, tilasi 1866 paperin Tervakoskelta. Ilmeisesti suomalainen paperi ei ollut täysin tyydyttävää, koska sitä näihin aikoihin tilattiin myös Berliinistä.

Uusi vaihe setelien painatuksessa alkoi taas 1875. Tällöin pyydettiin uudelleen tarjouksia hintailmoituksineen eri tahoilta, mm. Tilgmannilta, Venäjän valtionpankilta sekä kööpenhaminalaiselta H. H. Thielen kivipainoliikkeeltä. Edullisimman tarjouksen tällä kertaa teki viimeksi mainittu ja sai painatustyön. Paperin hankinta jäi Suomen Pankin velvollisuudeksi. Pankin taholta ryhdyttiin neuvotteluun taaskin ensiksi Tervakosken kanssa. Mutta täysin kelvollista setelipaperia ei voitu koneellista menetelmää käyttäen valmistaa ja kun käsinvalmistustaito oli jo ehtinyt Tervakoskelta kokonaan hävitä eikä uutta ammattitaitoa voitu kädenkäänteessä hankkia, ei Tervakoski voinut hankintatarjousta tehdä. Tanskalaisia seteleitä varten, joiden painatuksen Thiele niinikään suoritti, oli paperi hankittu Ruotsista. Sen valmisti Ruotsin keskuspankin paperitehdas Tumba (Riksbankens Pappersbruk »Tumba»). Täältä sai Suomen Pankki myös tyydyttävän tarjouksen. Tumba valmisti sitten paperin Suomen Pankin seteleihin koko sen kymmenen vuoden ajan, jolloin ne painettiin Kööpenhaminassa. Vasta 1887 Tervakoskesta tulee vakinaisesti setelipaperimme valmistaja. Tästä myöhemmin.

Tervakosken paperitehdas pystyi siis jo Boweryn aikana valmistamaan sellaistaakin laatutavaraa kuin seteli- ja obligatiopaperia. Tärkeimpiä tuotteita olivat kuitenkin paino-, tapetti-, konsepti- ja kirjoituspaperi. Ja menekki oli yleensä tyydyttävä. Helsingfors Tidningarissa oli pysyväisesti tehtaan paloon saakka pari kertaa kuussa seuraava ilmoitus: »Tervakoski Pappersbruks fabrikater försäljas i parti till brukspriser, då anmälan sker å kontoret i Waseniuska gården vid Fiskarhamnen.

A. Wasenius & L. Borgström».

d) Taloudellisen liberalismien esiinmarssi

Erikoisesti painopaperilla, varsinkin sanomalehtipaperilla oli ollut jatkuvasti kasvava kysyntä. Alkupuolella vuotta 1858 paperin puute aiheuttaa jopa laajan sanomalehtipolemiikin. Sen alkaa Åbo Underrättelser vuoden alussa, mutta se siirtyy erikoisen kiihkeänä Helsingfors Tidningarin palstoille sen johdosta, että Tampereen paperitehtaan omistaja, F. W. Frenckell, lähettää lehdelle ankaran arvostelun Åbo Underrättelserin kirjoituksesta.

Frenckelliä oli satutettu arkaan kohtaan, kun paperin puutteen syyksi oli selitetty liian korkea paperin tulli, mikä ehkäisi kaiken kannattavan tuonnin ja pakotti tyytymään siihen, mitä kaksi paperitehdastamme pystyi tuottamaan. Nämä tehtaat olivat Tervakoski ja Tampereen paperitehdas. Frenckell selittää paperipulan aivan tilapäisilmiöksi, mikä johtui siitä, että Tampereen paperitehdas oli laajennustöiden takia vain osittain käynnissä. Ja mitä paperin tulliin tulee, niin se on Frenckellin käsityksen mukaan muodostunut melkein olemattomaksi sen johdosta, että »nykyään saa maahan tuoda tullitta ulkomaisia painotuotteita». Tästä seuraa, että »suomalaisia kirjoja voidaan ruveta painattamaan ulkomailla» ja näin saadaan paperi tullitta maahan. Tällaista Frenckell selittää tapahtuneenkin, sillä »Kirkko-veisun neuvoja ja opetuksia» on painettu Leipzigissä.

Asiaan tarttui nyt Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimissä tohtori Fredrik Polén. Mainittuaan tämänkin kirjapainon kärsineen paperin puutetta hän huomauttaa, ettei voida kieltää paperin tullin koituvan kahden paperitehteamme hyväksi ja kuluttajien vahingoksi. Yksityisten etu on meillä asetettu yhteisten etujen yläpuolelle.

Frenckell saa nyt todeta, että Åbo Underrättelserissä esitetty kanta ei ollutkaan mikään yksinäinen ilmiö, vaan että vapaakaupallinen ajatussuunta oli alkanut arveluttavasti pesiä maahamme. Tämän turmiollisen opin Frenckell tahtoo nuijia kerta kaikkiaan hengiltä vanhan merkantilismin uskonkappaleilla. Mitkään tehtaat eivät menestyisi, hän selittää, elleivät ne saisi suojaa ulkomaista kilpailua vastaan. Ennen nykyisten paperitehtaitemme perustamista tuotiin suuret määrät paperia ulkomailta. »Jos tuonti olisi pysyvästi jatkunut paperin kulutusta vastaavasti, olisimme menettäneet ulkomaille suuret pääomat». Kun ne ovat jääneet maahan, ne ovat tulleet

suureksi osaksi köyhän väestönsan hyväksi. Lumppujen keruussa toimii suuri määrä ihmisiä, vieläpä lapsia tai muuhun työhön kykenemättömiä, jotka ilman tätä ansiotyötä joutuisivat yhteiskunnan huollettaviksi. »Jos tehdastuotteitamme yleensä poistettaisiin tullisuoja, niin saataisiin nähdä, eivätkö meidän kaikki tehtaamme romahtaisi».

Frenckellin kirjoitus osoittaa, miten koskemattomaksi meidän kansantaloutemme oli jäänyt: se oli koteloitunut Ruotsista eroamisen jälkeen suorastaan liikkumattomaksi. Puolen vuosisadan aikana kehitystä oli tapahtunut vain nimeksi, taloudellisissa periaatteissa ei ensinkään. Jos sitä jonkin teollisuuden, kuten paperiteollisuuden alalla, oli todettavissa, oli sen sijaan monien teollisuuksien alalla tapahtunut suoranaista taantumista. Ja paperiteollisuudessakin on todettava, että tehtaamme vielä koneellistumisen jälkeenkin olivat pikku tehtaita myöhemmän ajan tai tämänkin ajan edistyneempien teollisuusmaiden mittapuulla mitattuna.

Uudet taloudelliset aatevirtaukset eivät olleet saaneet jalansijaa meidän kansantaloudessamme. On hyvin ymmärrettävää, että Frenckellistä tuntui suorastaan vallankumoukselliselta kiihkoilulta, kun Polén uudessa kirjoituksessaan hyökkää ei ainoastaan Frenckelliä, vaan koko taloudellista järjestelmäämme vastaan käyttäen liberalistien tavallisia iskulauseita. Hän keskittää esityksensä kysymykseen, kumpi on hyödyllisempi, protektionismi vai vapaakauppa. Kirjoittajan kanta on selvä: sivistys ja hyvinvointi kehittyvät parhaiten siellä, missä on vapaus. Niinpä teollisuuskin etenee hitaasti kuluneen tavan mukaisia uomia, ellei se saa noudattaa »luonnollisia lakeja». Edistyneimmät kansat noudattavat vapaamielistä politiikkaa ja menestyvät. Frenckell sen sijaan haluaisi meillä kuljettavan vanhoja latuja jatkuvasti. Hän ei välitä tehdä tehtaassaan parannuksia, »ennenkuin hän kuulee rahan kilahtavan kirstuun». Tullisuojaus takaa kyllä menestyksen ja laajennuksiakin tehdään, kun ne vain varmasti nähdään kannattaviksi. Tervakoskea tarkoittaen Polén sanoo tuntevansa aivan toisenlaisen paperitehdasyrityksen, »jonka omistajat nuoren mielen toivolla ja luottamuksella tekevät parannuksia varmoina siitä, että heidän laitoksensa ja sen tuotteet juuri senkautta tulevat kannattaviksi». Tällä Tervakosken ylistämisellä hän tietenkin erikoisen raskaasti tahtoi lyödä Frenckelliä, jota hän jo edellisessä kirjoituksessaan oli pilkallisesti nimittänyt paperikuninkaaksi. Ja koko

Frenckellin ihannoiman suojelejärjestelmän hän halusi murskata leimaamalla suojatullit suorastaan epämoraalisiksi.

Polemiikkiin sotkettiin jopa suomalaisen raamatun uusi painoskin, joka oli työn alaisena Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapainossa. Paperi oli siihenkin otettu Tervakoskelta, koska tämän tuotteet oli havaittu laadultaan paremmiksi kuin maamme toisen paperitehtaan, selittää Polén.

Tämä sanomalehtikiista, jossa suurten periaatteellisten kysymysten ohella vilisee pikkuasioita ja henkilökohtaisia letkauksia, on pohjaltaan maassamme alkanutta taistelua uuden ja vanhan välillä. Oli saavuttu murroskauteen, jolloin vanhan oli annettava tilaa uusille aatteille talouspolitiikassakin.

Vapaamieliset aatteet saivat tähän aikaan jalansijaa Venäjänkin kauppapolitiikassa. Siellä oli julkaistu 1857 uusi tullitariffi, joka oli huomattavasti edellistä vapaamielisempi. Kun Suomen tullipolitiikka ei ollut täysin itsenäinen, niin tämä aiheutti toimenpiteitä myös Suomen tullitaksan uusimiseksi. Senaatti asetti uutta tullitariffia valmistelemaan komitean, jonka eräänä jäsenenä oli kauppaneuvos H. Borgström, Tervakosken toisen omistajan isä. Komitean ensimmäisenä aikaansaannoksena oli luettelo niistä tuontitavaroista, joiden tullimaksut olisi suoritettava Venäjän uuden tullitariffin mukaisesti. Tämä luettelo sai virallisen vahvistuksen marraskuussa 1857. Paperin tulli ei luettelon mukaan muuttunut. Tämä johtui siitä, että sitä oli jo joitakin vuosia aikaisemmin alennettu. Frenckell selittää yllä mainitun polemiikin yhteydessä, että paperin tulli Suomessa ei ollut suinkaan korkea. Useimpien paperilajien tulli oli näet ollut 3 ruplaa leiviskältä, mutta alennettiin 1853 siten, että postipaperin tulliksi tuli 1 rupla 75 kop., kirjoituspaperin 1 rupla 45 kop. ja painopaperin 1 rupla 15 kop. Sen sijaan piirustus-, nuotti- ja korttipaperin tulli jäi 3 ruplaan, mutta alennettiin tämäkin jo ennen yllä mainitun luettelon valmistumista, heinäkuussa 1857, yhteen ruplaan leiviskältä.

Nämäkin tullit olivat, niinkuin yllä mainitusta polemiikistakin on jo käynyt selville, vielä todellisia suojatulleja. Mutta kun niitä kuitenkin oli jo huomattavasti alennettu, osoittaa se, että vapaamielisemmät virtaukset olivat alkaneet vaikuttaa jo 1850-luvun alkupuolella.

Ehdotuksensa komitea sai valmiiksi alussa vuotta 1858. Lopullisesti tuli tullitariffi vahvistetuksi kuitenkin vasta huhtikuun 20 päivänä 1859.

Kun paperin tulli jäi entiselleen, ei uusi tullitariffi merkinnyt paperiteollisuuden kannalta muuta muutosta, kuin että lumppujen tulli poistettiin kokonaan, sekin käytännöllisesti katsoen merkityksetön muutos, sillä lumppuja oli saanut Venäjältä, ainoasta lumppujen tuontimaasta, tuoda tullitta tähänkin saakka. Mutta muuten uusi tullitaksa merkitsi suurta lievennystä siihen kieltojärjestelmään, joka meillä oli tähän saakka ollut vallalla. Tämä suunnanmuutos ennusti yleisempääkin muutosta talouspolitiikassamme. Ja niinpä seuraava vuosikymmen, 1860-luku, muodostuikin todelliseksi elinkeinovapauksien vuosikymmeneksi.

e) *Menekki*

Kuten edellä esitetystä jo on käynyt selville, toiminta Tervakoskella menestyi ehkäpä paremminkin, kuin Wasenius ja Borgström olivat kauppaa tehdessään kuvitelleet. Menestymisen perusedellytys, menekki, oli jopa niin hyvä, että kysyntää tuskin ehdittiin kunnolla tyydyttää. Ja kuitenkin paperin tuotanto oli juuri 1850-luvulla koneellistumisen ansiosta kohonnut entiseen verraten moninkertaiseksi. Kotimainen tuotanto korvasi nyt sen paperin tuonnin, jolla vajoaus aikaisemmin oli peitetty. Frenckell saattaakin todeta, että paperin tuonti kotimaisen tuotannon kasvamisen ansiosta oli kokonaan loppunut. Ainoa paperi, jota hiukan tuotiin, oli mitätön määrä postipaperia. Ja tämä johtui siitä, Frenckellin sanoja käyttääksemme, että »parempiosaiset luokat rakastavat käyttää kirjeissään hienoa pariisilaispaperia, jonka kanssa kotimaiset tehtaot eivät voi kilpailla, koska tämän paperin kulutus on meillä aivan pieni».

Paperin kysynnän tasainen kasvaminen oli aivan luonnollinen ilmiö, sillä se oli suoranainen seuraus sivistyksen kohoamisesta. Ensimmäinen merkki tästä oli painopaperin kysynnän voimakas nousu. Tämä oli tietenkin nimenomaan henkisen kulttuurin nousun merkki. Meillä tämä nousu oli 1900-vuosisadan puolivälistä lähtien poikkeuksellisen voimakas. Ruotsinkielisen sivistyksen rinnalle oli näet äkkiä kohonnut myös suomenkielinen omine tarpeineen ja omine vaatimuksineen. Tosin 1850 oli kielletty suomenkielellä julkaisemasta muunlaista kirjallisuutta kuin sellaista, joka tarkoitti uskonnollista hartautta tai taloudellista hyötyä. Mutta tämän asetuksen vaikutus

heikkeni suuresti jo vuosikymmenen jälkipuoliskolla ja 1860 se kumottiin kokonaan. Painotuotteiden, so. kirjallisuuden sekä sanoma- ja aikakauslehtien, määrä lisääntyi huomattavasti jo 1850-luvulla, mutta vielä voimakkaammin seuraavalla vuosikymmenellä ja jatkuvasti sen jälkeen. Tervakosken naapuristoonkin syntyi uusi sanomalehti 1859, nimittäin hämeenlinnalainen Hämäläinen. Tämä samoin kuin myös helsinkiläiset, turkulaiset ja viipurilaisetkin lehdet ottivat paperinsa Tervakoskelta.

Tänä ajanjaksona Tervakosken toiminnassa on havaittavissa kauttaaltaan eräänlainen murroskauden leima. Vaikka tuotanto olikin koneellinen, tapahtui valmistus kuitenkin sangen pienissä erissä vaihtuen tiheästi laadusta toiseen. Tuskin painopaperin tilausmäärä on saatu täyteen, kun jo siirrytään tapetti- tai kirjoitus- tai kääre- tai kartuusipaperin valmistukseen. Rationalisoinnin puutetta osoittaa sellainenkin ilmiö, että jokin sanomalehti saa odotta-matta pienempikokoisia arkkeja kuin tavallisesti. Näinkin kirjoittaa Humble: »Suomettarelle lähetetty paperi tuli erehdyksessä leikatuksi kokoon 23×33 , vaikka piti olla 23×34 tuumaa, mikä seikka ei haitanne mitään, koska se ei aiheuta muuta kuin, että lehti ilmestyy $\frac{1}{2}$ tuumaa lyhyempänä». Ja eräs Hämäläiselle toimitettu lähetys 1860 poikkesi paljon enemmän normaali-koosta, mutta Humble on kylmästi sitä mieltä, että ellei paperi sellaisenaan kelpaa, niin olkoon lehti ilman paperia.

f) Ylin teknillinen johto Humblelle

Ja samanlainen väliaikaisuuden leima on itse tehtaallakin. Bowery lähtee pois 1859 ja sijalle tulee toinen englantilainen teknikko, A. W r i g h t. Tämä ei ole edeltäjänsä veroinen, ei ainakaan Humblen mielestä. Mutta hänen kantaansa saattoi vaikuttaa sekin, että Wright toimi itsenäisemmin kuin Humblen mielestä oli soveliasta. Tämä kävi ilmi jo edellä mainitun viinariidan yhteydessä. Wright määräsi tehtaalla eikä sallinut Humblen sekaantua enempää teknillisiin kuin työväestöäkään koskeviin asioihin. Kun Humble oli pohjimmaltaan tyyppillinen käskijäluonne, niin hän ei saattanut hyvillä silmin katsella ketään, joka pyrki hänen valtaansa Tervakoskella rajoittamaan. Bowerylla oli ollut vaikutusvaltainen asema jo sen takia, että hän oli tullut Tervakoskelle ennen Humblea ja saavuttanut jo määrätyn

koskemattomuuden. Mutta uusi tulokas, mikä hän nyt saattoi olla! Joutava tuhertaja, joka sai levätä Boweryn laakereilla. Wright sai kyllä tämän mielialan tuntea. Ja Humble antoi voimalliseen tapaansa Waseniuksenkin ymmärtää, että tämä mies oli kerta kaikkiaan mahdoton.

Heti Wrightin saapuessa ilmenee vaikeuksia hänen majoittamisessaan. Hän ei tyytynyt siihen työväen asuntorakennuksessa olevaan asuntoon, jonka Humble oli hänelle suunnitellut. Ei auttanut muu kuin sijoittaa hänet väliaikaisesti konttorirakennukseen ja siirtää konttori hänelle tarkoitettuun huoneistoon. Kesällä 1860, jolloin alettiin ison varastorakennuksen rakennustyöt, ruvettiin sen ohella rakentamaan myös teknillistä johtajaa varten omaa asuntotaloa. Tämäkin ärsytti Humblea, joka heinäkuussa kirjoittaa, että työt varastorakennuksessa edistyvät kehnosti, mutta sen sijaan »lisärakennus verkimestari Wrightin hotellia varten on jo vesikatossa». Ja syksyllä hän pääsee Wrightin kimppuun itse ammattiasioissa. Eräässä kirjeessään pääkonttoriin hän selittää Wrightin raivoavan sen johdosta, että hän pääkonttorista tilaamansa alunan sijasta olikin saanut »aluminaa». Mutta raivo tuntuu Humblesta »sitäkin naurettavammalta, kun hän on jo 4 päivää käyttänyt aluminaa ilman että hänellä, verkimestarilla oli aavistustakaan siitä». Vähän myöhemmin hän palaa uudelleen tähän hänen mielestään suurta asiantunte mattomuutta osoittavaan seikkaan. Hän pyytää tehtaalle lisää lamppuja kynttiläin tilalle, sillä saattaa helposti sattua, »että verkimestari hylkää kynttilät samalla perusteella kuin alunan». Humble otaksuu, että tätä aluminaa voitaisiin hyvinkin käyttää alunan asemesta. Kaikesta päättäen asia niin olikin, sillä alumina ei voine olla muuta kuin aluminium sulfaattia ($Al_2(SO_4)_3$), jota käytetään samoin kuin alunaakin paperin liimaukseen ja veden puhdistamiseen.

Vähitellen Humble saa Waseniuksenkin uskomaan, että Tervakoskella voisi olla toisenkinlainen teknillinen johtaja, varsinkin kun Wright ei aina paperilaatujen valmistuksessa seurannut hänen antamiaan valmistusmääräyksiä. Wright saattoi esim. jatkuvasti valmistaa pussipaperia, vaikka oli annettu määräys valmistaa makulatuuripaperia. Tässä saattaa Wright kuitenkin olla sikäli oikeassa, että oli teknillisesti ja taloudellisesti edullisempaa valmistaa isompi määrä samaa laatua kerrallaan kuin alituisesti siirtyä laadusta toiseen, niinkuin Wasenius pikku tilauksia silmällä pitäen halusi.

Joka tapauksessa syksyllä 1861 asiat olivat kehittyneet siihen, että Wright erosi ja palasi Englantiin. Hänen seuraajakseen otettiin saksalainen C. G. Borchert, joka sai ainakin Humblen taholta täyden toimintavapauden, sillä tämä ei ollut lainkaan Tervakoskella Borchertin saapuessa. Wasenius, joka tunsi hyvin Humblen avut ja heikkoudet, oli tullut siihen tulokseen, että Humble ei tulisi toimeen ainoankaan teknillisen johtajan kanssa, ellei tämä tanssisi hänen pillinsä mukaan. Kun tällaisen asiantilan aikaansaamisen edellytyksenä oli, että Humble olisi riittävästi perehtynyt paperin valmistuksen tekniikkaan, niin Wasenius ja Borgström päättivät kustantaa hänelle erikoiskoulutuksen. Tätä varten hänet lähetettiin opintomatalle Saksaan. Dresdenissä oleva paperitehdas tuli Humblen harjoittelu- ja opiskelupaikaksi. Hän lähti matkalle toukokuun lopulla 1861 ja palasi vasta seuraavana keväänä.

Kun Humble jo ennen Saksaan lähtöään oli ollut suurin piirtein selvillä paperin valmistuksesta, muodostui tietojen täydentäminen hänelle varsin helpoksi. Niinpä hän palasikin Tervakoskelle oikein täysoppineena. Ja ennen pitkää Borchert, joka ilmeisesti oli nimenomaan Humblen Tervakoskelle toimittama, ei ollut hänen silmissään suurenkaan arvoinen: teki monet asiat suorastaan päin honkia. Hän kirjoittaa heinäkuussa 1862, että Borchert on nykyään hyvin kiltti ja Humble sanoo odottavansa vain, että Borchert rupeaisi hangoittelemaan, jotta hän saisi tilaisuuden ajaa tämän pois tehtaalta. »Hän on surkea olio, hän valehtelee», lopettaa hän kirjeensä. Ja lopulla kesää 1862 Borchert saa eron. Saman vuoden elokuussa Humble kirjoittaa pääkonttoriin, että jos hän olisi tiennyt kaikista epäonnistuneista tuotteista, mitkä nyt vasta ovat hänelle selvinneet, niin Borchert ei olisikaan päässyt asiasta niin vähällä, siis pelkällä erottamisella.

Nyt olisi Humble ollut valmis ottamaan vastuun myös paperitehtaan teknillisestä johdosta. Waseniuksella ei kuitenkaan näyttänyt olevan riittävä luottamus Humblen taitoihin Saksan matkasta huolimatta. Borchertin eron jälkeen syksyllä 1862 Wasenius näet oli vaatinut erilaisia valkaistuja paperilaatuja, mutta Humble ei pystynyt niitä valmistamaan. Eräässä kirjeessään Humble selittää, että vika ei ollut hänessä, vaan laitteissa, ennen kaikkea liimauskoneessa. Jo aikaisemmin Humble oli yrittänyt saada Waseniusta tajuamaan, että tyydyttäviä tuloksia ei saada aikaan sellaisella liimauskonerähjällä, joka on täynnä reikiä, niin että sooda, minkä on määrä

sulattaa hartsi, virtaa tiivistetyn höyryn mukana ulos. Koko laite on Humblen mielestä siinä kunnossa, ettei siitä korjaamallaakaan saa kalua. On väärin olettaa tehtaan olevan jo siinä kunnossa, että yhtäkkiä voitaisiin valmistaa kaikkia mahdollisia paperilajeja. Kun liimauslaitteeseen ei ole lainkaan kunnollista höyryputkea, Humble toivoi jonkin aikaa saatavan valmistaa valkai-sematonta paperia, jonka takia hän jätti »valkaisulaitoksen toistaiseksi oman onnensa nojaan». »Vain paperikone ja valssi eivät toki aikaansaa valmisteita». Ja itsevarmana hän selittää, ettei hän hituistakaan epäile pystyvänsä aikaansaamaan hyviä valmisteita, mutta hän asettaa erään ehdon: hänelle on annettava aikaa. »Ellei meille suoda tätä ehtoa, emme vastaa seurauksista».

Wasenius taasen katsoo, että kun tehtaassa tähän saakka on pystytty valmistamaan jopa kiitostakin saanutta valkoista paperia, niin täytyy kai siellä pystyä samanlaisiin aikaansaannoksiin nytkin, kunhan teknillinen johto vain on tehtävänsä tasalla. Ja niin hän otti tehtaaseen alkupuolella vuotta 1863 uudeksi teknilliseksi johtajaksi saksalaisen H. Teichertin. Kun tämä tosin tietämättään ja tahtomattaan tulee suorastaan sotkemaan Humblen suunnitelmat, niin on ymmärrettävää, että Humble sieti tätä vielä vähemmän kuin tämän edeltäjiä. Kun Teichert ei hänen käsityksensä mukaan pystynyt muuhun kuin tehtaan vahingoittamiseen, hän Waseniuksen kanssa lainkaan neuvottelematta maksoi Teichertille jo kesäkuussa loppu-tilin. Ja niin tämä sai mennä.

Nyt oli Waseniuskin selvillä siitä, että Humblen oli annettava yrittää yksinänsä. Hänen erottamisensa olisi tietenkin ollut toinen tapa ratkaista asia, mutta tämä ratkaisumahdollisuus ei juolahtanut Waseniuksen mieleenkään. Humble ja Tervakoski olivat jo muodostuneet vähän kuin toisiaan vastaaviksi käsitteiksi.

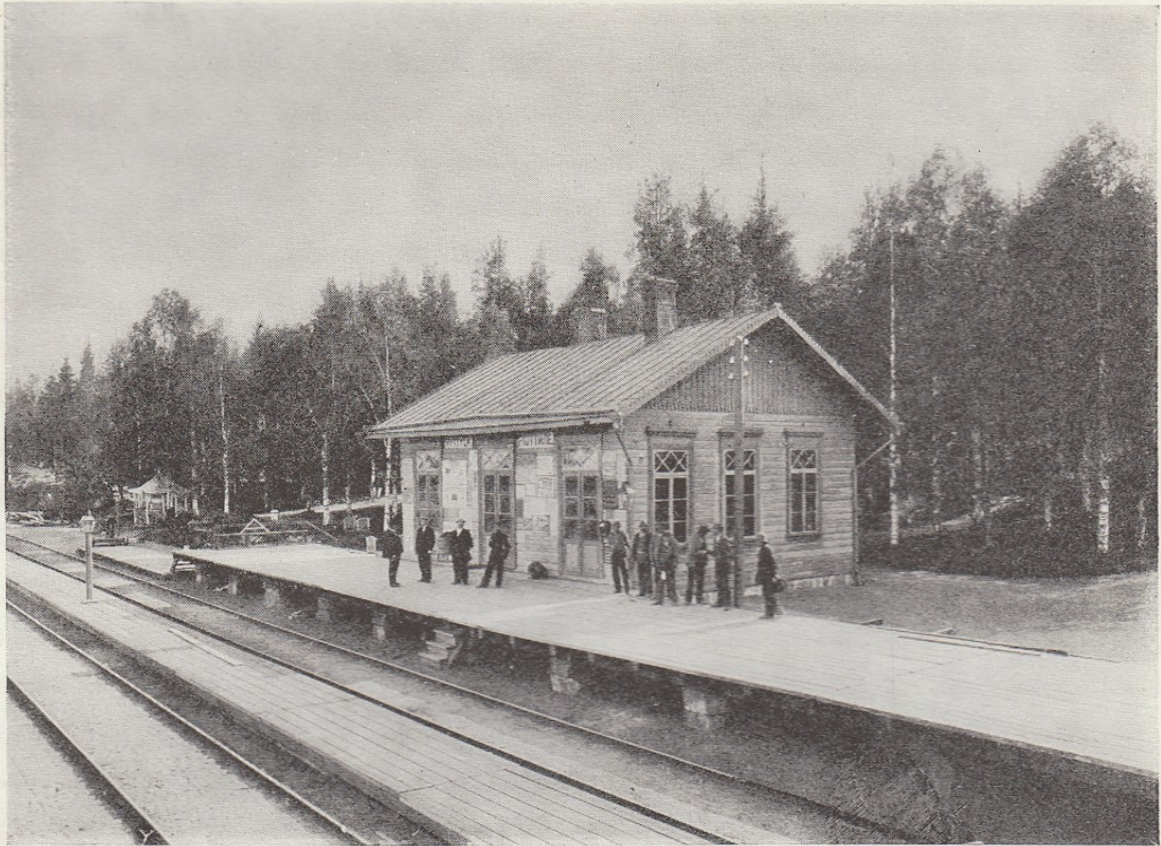
Humble oli siis lopultakin yksinään määräämässä Tervakoskella. Työnjohtajan asemaan kohotettiin koneenhoitaja A. Stabler, hänkin saksalainen, joka oli 1860 tullut Tervakoskelle. Humble käyttää hänestä nimitystä »maschinförare», joten hän siis ei ollut samassa mielessä paperialan ammattimies kuin edelliset verkimestarit. Mutta epäilemättä hän oli paperialaan perehtynyt jo ennen Tervakoskelle tuloaan ja Teichertin työtoverina saavutti jonkinlaisen teknillisen esimiehen pätevyyden. Joka tapauksessa Humble katsoi voivansa hänen avullaan selviytyä.

Nyt Humble sai sen tilaisuuden, jota hän oli pyytänyt, tilaisuuden osoittaa, mihin hän todella pystyi. Kuinka suuri liekin Waseniuksen epäily ollut Humblen kykyyn selviytyä yksinään, se epäily haihtui joka tapauksessa sangen pian, sillä vasta nyt rupesi Tervakosken paperi olemaan hyvinkin laatuunkäypää. Jo kesällä 1863 Humble itse esittää tyytyväisyytensä valmistettuaan professori A. Ahlqvistin tilaaman paperierän, josta hän lähetti näytteen Waseniukselle. Hän kirjoittaa, että ellei hän olisi esteellinen arvostelemaan tämän paperin laatua, niin hän kehuisi sitä väkevästi. Wasenius totesi hänkin, että Humblen ei tarvinnut suinkaan itse aikaansaannoksiaan kiittää, sen tekivät kyllä muutkin, jopa arvovaltaisetkin kiittäjät. Moitteet, joita tähän saakka oli Tervakosken valmisteista silloin tällöin saatu, yksinpä sanomalehtipaperistakin — mm. Hämäläisen toimittaja ja kustantaja Eurén oli kieltäytynyt vastaanottamasta lehteään varten erästä Tervakosken paperilähetystä sen huonon laadun takia — loppuivat nyt kokonaan. Humble laski perustan Tervakosken paperin maineelle, joka myöhemmin aikoina on kantanut kauaksi maamme rajojen ulkopuolelle. Ja se kantautui jo Humblen aikana: Tervakosken paperi sai palkintoja Euroopan suurimmissa teollisuusnäyttelyissä kerran toisensa jälkeen. Tästä myöhemmin.

Humble osoittautui siis yli odotusten sen luottamuksen arvoiseksi, jota hän oli itselleen vaatinut. Ja samalla kuin hän pitää huolta siitä, että paperi tulee joka suhteessa moitteetonta, hän istuttaa tehtaalle oikean toimeliaisuuden ja järjestyksen hengen. Hän vaatii kaikilta paljon, mutta enimmäkseen itseltään. Hän ei suo itselleen montakaan levon hetkeä vuorokaudessa nyt, kun hänen on johdettava teknillistä puolta, huolehdittava melkoisesta kirjeenvaihdosta, konttorin johdosta, lähetyksistä, lumppujen keruusta, loppumattomista rakennustöistä ja alituisista rakennus- ja polttopuiden hankinnoista. Vaikka Tervakoskella jo tällöin oli laajat ja hyvin hoidetut metsät, niin pääasiallisesti kuitenkin käytettiin tällöin kuten myöhemminkin ostopuuta. Suurin polttopuiden hankkija Humblen aikana oli parooni H. G. Boije.

g) Uusi liikennelaitos

Tervakosken toiminta oli nyt joka suhteessa löytänyt oikeat uomansa. Erinomaisena etuna sille oli myös Helsingin—Hämeenlinnan rata. Rautatiekysymys oli ollut sanomalehdistössä vilkkaan pohdinnan aiheena jo ennen-

Ryttylän asema

kuin Wasenius ja Borgström ostivat Tervakosken. Ennen tätä kauppaa oli asia kehittynyt niin pitkälle, että senaatti asetti toukokuun 7 päivänä 1856 kenraalikuvernöörin puheenjohtolla toimivan komitean laatimaan rautatien rakennussuunnitelmaa. Kun oli selvää, että ensimmäinen ratajakso tulisi rakennettavaksi Helsingistä pohjoiseen, on hyvinkin mahdollista, että rautatiekysymyksellä oli oma osuutensa kaupan teossa. Tähän viittaa sekin, että Wasenius seurasi innokkaasti rautatierakennuksen suunnitteluja. Eräässä kirjeessään hämeenlinnalaiselle apteekkari F. O. Winterille maaliskuun 2 päivänä 1857 hän kertoo saaneensa kuulla suurena salaisuutena, että keisari oli ratkaissut ehdotuksen rautatien rakentamisesta Helsingistä Hämeenlinnaan. Tämän johdosta Wasenius pyytää Winteriä ostamaan tontin mahdollisimman läheltä sitä paikkaa, johon Hämeenlinnan rautatieaseman ennakkotietojen mukaan piti tulla. Tarkoituksena oli tietenkin varata ajoissa

edullinen paikka varastorakennukselle Tervakosken tarpeita varten. Tämä ostosuunnitelma ei ollut nyt syntynyt, vaan se oli ollut, kuten kirjeestä näkyy, keskustelun alaisena jo aikaisemmin. Tulevan radan varteen Tervakoskella ei näet ollut muuta tietä käytettävänä kuin maantie Hämeenlinnaan, josta siis oli tuleva Tervakosken liikennepaikka.

Mutta kun rata sitten valmistui 1862 ja Ryttylän asema tuli vain 7 kilometrin päähän, kun sen sijaan matka Hämeenlinnaan oli n. 30 kilometriä, Wasenius ja Borgström katsoivat tien rakentamisen omalla kustannuksellaan Tervakoskelta Ryttylään edullisemmaksi kuin vedättää tavarat valmista pitempää tietä Hämeenlinnaan. Rata merkitsi tietenkin huomattavaa parannusta Tervakosken liikenneoloissa. Tosin sitä voitiin käyttää lähinnä vain Helsinkiin toimitettavan paperin ja täältä saatavien raaka-aineiden, erikoinen kemikaloiden kuljetuksessa. Mutta kun pääkonttori oli Helsingissä, tällä uudella liikenneyhteydellä oli tavaton merkitys toiminnalle. Suuri osa kuljetuksia, ehkäpä suurin osa, toimitettiin edelleen maanteitse. Varsinainen raaka-aine, lumppu, kerättiin eri puolilta maata, suurin osa itä-Suomesta. Se vedettiin hevosilla tehtaalle, niinkuin oli ennenkin vedetty. Samoin vedettiin paperi hevosilla eri puolille maata, vieläpä Pietariin saakka, josta paluutavarana tuotiin lumppuja.

h) Paperitehtaan tuhoutuminen

Tervakoskella näytti kaikki järjestyvän toivomusten mukaisesti. Mutta sitten tapahtui onnettomuus: joulukuun 4 päivänä 1863 paperitehdas paloi. Saattaa ymmärtää, miten tämä tapaus järkytti Humblea, jolle paperitehdas oli muodostunut entistä läheisemmäksi. Palon jälkeisenä päivänä hän kirjoittaa hätäantyneenä: »Me ilmoitamme täten Herra Waseniukselle syyn tulen irtipääsyyn, nimittäin nippu irrallista hylkypaperia, jota eräs tytöistä kantoi päänsä päällä, syttyi hänen ohittaessaan erään seinällä riippuvan lampun ja tuli levisi niin nopeasti ja sellaisella voimalla, että 5 minuutin kuluttua se löi ulos kaikista pakkaushuoneen ikkunoista ja 1 tunnin kuluttua oli koko Tehtaasta enää tuskin mitään nähtävänä.

Me kiiruhdimme jo kello 4 aamulla Turenkiin lähettämään ensimmäisen sähkösanomamme tapauksesta saadaksemme mahdollisesti eilispäivän junalla

jonkin Herroista tänne ja tänään lähetämme uudelleen hevosen Ryttylään olettaen, että joku tulee.

Me erotimme eilen kaikki ylimääräiset työläiset Tehtaan palveluksesta ja annoimme määräyksen, että siksi kunnes toisin ilmoitetaan, on mahdollisesti tänne saapuvat lumput vastaanotettava viime kesän hintoihin.

Mutta miten meidän on meneteltävä Tehtaan suuren henkilökunnan kanssa, siitä me haluaisimme lähempiä tietoja.

Höyrypannut eivät liene pahemmin vahingoittuneet».

Onneksi tuli saatiin rajoitetuksi, niin että kaikki muut rakennukset säilyivät. Varastorakennuksessa oli huomattavat määrät paperia, joten paperin tilauksia voitiin jatkuvasti toimittaa usean kuukauden ajan. Mutta n. 2 000 riisiä paperia oli tulipalon sattuessa myös tehdasrakennuksessa. Tosin Humblen ilmoituksen mukaan tästä tuhoutuneesta määrästä oli »n. 300 riisiä No 3 ja 2 Borchertin valmistamaa, mikä oli huonosti liimattua».

Jos palo koski ankarasti Humbleen, oli sen vaikutus voimakas myös Waseniukseen. Hän kirjoittaa eräälle liiketuttavalleen Tukholmaan: »On sentään kovaa menettää 1 ¼ tunnissa 10 vuoden työ. Mutta ellei samalla kadota rohkeuttaan ja luottamustaan, niin järjestyy kaikki taas uudelleen». Ja E. Julin & Co:lle Turkuun hän kirjoittaaakin jo paljon rauhallisempaan mainiten, että onneksi tuli ei tuhonnut muuta kuin itse tehtaan. Pahin tappio on vuoden seisaus, mutta »minkä me menetämme seisauksessa, sen me voitamme takaisin rakentamalla uuden tehtaan».

Tähän onnettomuuteen päättyi Tervakosken koneellistetun paperitehtaan ensimmäinen vaihe, päättyi juuri silloin, kun tehtaan työskentelyssä oli vuosia kestäneen hapuilun jälkeen löydetty kaikin puolin hyvät toimintamuodot.

Kokonaiskuvan tuotantotoiminnasta koneellistamisen jälkeen antavat seuraavat virallisesta tilastosta saadut luvut: työntekijöitä oli vuosittain 1850-luvulla 83—87, siitä alle 15-vuotiaita 18—26 ja tuotannon arvo markeiksi muutettuna n. 190 000 mk. Suunta oli hiukan nouseva jo ennen paloa 1860-luvulla. Työntekijöitä oli keskimäärin 1860—63 90, joista alle 15-vuotiaita 28 ja tuotannon arvo 207 000 mk.¹